

einde een speelbal van talloze uiteenlopende belangen van Duitse gezagsdragers en instanties. En vooral ook van de veranderende verhoudingen op de slagvelden. Daarnaast wordt duidelijk dat van een ook maar enigszins normale bedrijfsvoering in en rond het *Kommando* geen sprake was. Winst werd niet gemaakt. De productiviteit was, mede door lijntrekken en sabotage, laag. De uiteindelijke opheffing van het *Kommando* na mei 1944 werd grotendeels afgedwongen door het oprukken van de geallieerden, maar zou ook zonder dat waarschijnlijk niet lang op zich hebben laten wachten.

Twee kritische kanttekeningen zijn wel op hun plaats. Ten eerste blijft enigszins een open vraag, *waarom* Philips zich in dit hachelijke avontuur begaf. Niet om winst te maken, daar zijn de auteurs van overtuigd. Wel met humanitaire bedoelingen, ook dat staat vast. Daarnaast vermoedelijk ook omdat de Nederlandse directie meende, door medewerking aan het *Kommando* concessies op andere punten te kunnen verkrijgen – vooral met het oog op de continuïteit van de onderneming. De auteurs denken met name aan een beperking van de gedwongen tewerkstelling van werkloze Philipswerknemers in Duitsland. Maar dit is zeer speculatief – meer ook dan de auteurs willen toegeven. Een tweede kanttekening raakt aan de vraag *of* Philips het spel in Vught had moeten spelen, en ook aan de vraag *hoe* het spel is gespeeld. Hier zijn de auteurs in het algemeen zeer mild. Dit wordt wellicht mede ingegeven door de overweging dat de Nederlandse Philips-leiding heel weinig handelingsvrijheid bezat. Haar kan dus *realiter* weinig aangerekend worden. De mildheid van de auteurs getuigt zeker ook van een besef, dat de omstandigheden en keuzen waarvoor Philips stond zeer moeilijk waren. Bovendien: het besluit om in Vught aan de slag te gaan, bracht uiteindelijk een niet gering humanitair rendement. Desondanks kan men zich in beginsel afvragen of de Nederlandse Philips-directie, gezien haar feitelijke machteloosheid, niet met de beste bedoelingen te grote risico's is aangegaan. Een wat vaster bestek van uitgangspunten – zoals H. Klemann aanreikt bij zijn bespreking van enkele 'schipperende' topbeambten (*Nederland 1938-1948*, p. 495 e.v.) – zou hier wellicht een meer gefundeerd oordeel hebben gebracht. Maar niet per se een ander oordeel. Het boek kan hoe dan ook worden aanbevolen.

Jan Peet
Nijmegen

Erik Buyst, Martine Goossens, Leen Van Molle en Herman Van der Wee (eds.), *Cera 1892-1998. De kracht van coöperatieve solidariteit* (Antwerpen: Mercatorfonds, 2002) 479 pp. ISBN 90-6153-489-5

Vier prominente Belgische historici, die zich internationaal hebben onderscheiden, hebben dit boek geschreven. Dat is te zien aan de leesbaarheid en aan de diepgang van dit prachtig vormgegeven boek. Het boek is soepel geschreven. Complexe ontwikkelingen zijn goed ontrafeld en opnieuw in één goed te begrijpen geheel gegoten. De eerste drie historici hebben ieder een fase in de geschiedenis van Cera en voorgangers voor hun rekening genomen. De laatste voerde de redactie en schreef een korte in- en uitleiding. Dat drie auteurs van het betoog voor hun rekening hebben genomen, is begrijpelijk want de geschiedenis van de coöperatieve kredietverlening laat zich het beste in drie fasen onderverdelen. Het eerste deel omvat de periode 1892-1934, waarin de opkomst van de coöperatieve kredietverlening wordt beschreven, maar ook de onder-

gang. Het tweede deel beschrijft de wederopstanding van het coöperatieve kredietwezen en de verankering van deze organisatie in de agrarische wereld (1935-1967) en het derde deel gaat over de overgang van de coöperatieve landbouwbanken naar algemene banken (1967-1998). Dat het boek in 1998 eindigt, komt doordat de coöperatieve banken, sinds 1970 Cera geheten (= Centrale Raiffeisenkas van de Belgische Boerenbond), in 1998 fuseerden en ophielden te bestaan. De laatste gebeurtenis was de aanleiding om dit boek te schrijven.

Het boek gaat vooral over de overkoepelende organisaties. Aan het coöperatieve kredietwezen in België was tot nu toe nauwelijks aandacht besteed en met dit boek wordt een belangrijk deel van deze leemte opgevuld. Het boek past in een trend, want de geschiedenis van het coöperatieve bankwezen krijgt internationaal steeds meer aandacht en dat is maar goed ook, omdat het een belangrijke rol heeft gespeeld binnen de agrarische geschiedenis. Hopelijk is dit boek een stimulans tot verder onderzoek in België, want met de verschijning van het boek is helder, dat er nog veel moet gebeuren. Zo zijn er meer overkoepelende organisaties voor de coöperatieve banken in België geweest die aandacht verdienen en kan het in kaart brengen van de geschiedenis van de lokale banken een heel ander licht op de geschiedenis van de coöperatieve kredietwezen werpen, want de lokale banken voeren dikwijls een heel eigen koers.

De geschiedenis van Cera is boeiend. Het was geen toeval dat de coöperatieve landbouwbanken in de jaren negentig van de 19e eeuw opkwamen, omdat de landbouw zich in een crisis bevond en de boeren behoefte hadden om nieuwe wegen in te slaan. Toch mag de invloed van de depressie niet overdreven worden, zegt Van Molle terecht, want de zoektocht naar alternatieve kredietvormen was al langer gaande. Evenmin was het toevallig dat het Hageland, de Limburgse en Antwerpse Kempen de kerngebieden werd van de coöperatieve activiteiten, vanwege het grote aantal kleine boeren aldaar. Hier liggen aanknopingspunten voor nieuw onderzoek, want de regionale verscheidenheid in de opkomst van de coöperatieve beweging hield mogelijk verband met de lokale omstandigheden waaronder de landbouw werd uitgeoefend, ofwel met het agrosysteem ter plaatse. Interessant is de aanvankelijke verwevenheid van de banken met de katholieke kerk, hetgeen blijkt uit het feit dat veel katholieke geestelijken dikwijls tevens de functie van kassier bij de lokale banken hadden. De beschrijving van de neergang en herrijzenis van de grootste overkoepelende organisatie in de jaren dertig van de vorige eeuw leest als een spannend verhaal. Ook de verhouding tussen de coöperatieve banken en andere bankinstellingen is interessant, omdat deze sterk aan verandering onderhevig was.

Voor iemand die bekend is met de ontwikkelingen in Nederland is het boek nóg interessanter. Het zal hem of haar opgevallen zijn dat de coöperatieve banken in België net zoals die in Nederland vooral banken waren die volgens de principes van Raiffeisen werkten en dat ze ongeveer in dezelfde tijd opkwamen. De zogenaamde Schulze-Delitzsch banken kregen in beide landen nauwelijks voet aan de grond. Hij of zij zal gezien hebben dat de coöperatieve banken in België net zoals die in Nederland aanvankelijk vooral spaarbanken waren. Het zal hem of haar niet ontgaan zijn dat de verzuijing in België evenals die in Nederland een grote rol heeft gespeeld bij de opkomst van de coöperatieve banken. Evenmin zal hij of zij gemist hebben dat de coöperatieve landbouwbanken zowel in België als in Nederland zich na 1950 tot algemene bank ontwikkelden.

Maar de verschillen zijn mogelijk groter dan de overeenkomsten. Hoewel het aantal lokale coöperatieve banken (kantoren) in Nederland minder snel groeide dan in

België, was het marktaandeel van de Nederlandse coöperatieve banken relatief veel groter. Hoewel men Nederland meer verzuild zou kunnen noemen dan België, telde dit laatste land in de beginperiode meer centrales (middenkassen). De Belgische coöperatieve banken onderhielden via de middenkassen nauwe relaties met andere banken. Dat gebeurde in Nederland niet. De Belgische coöperatieve banken, met name de grootste middenkas, waren in tegenstelling tot de centrales in Nederland, niet alleen op de landbouw gericht, maar verleende ook krediet aan grote industriële bedrijven. De centrales in België hadden een veel sterkere positie ten opzichte van de lokale banken dan de centrales in Nederland, en ga zo maar door.

Door te vergelijken, door de verschillen en overeenkomsten op te sporen, worden de ontwikkelingen in België nog begrijpelijker en wordt duidelijker dat de geschiedenis van zo'n organisatie nauw verbonden is met de economische en sociale geschiedenis en structuur van het land. Dat vergelijken gebeurt echter nauwelijks in het boek. Er wordt opvallend weinig naar de burens gekeken. Dat is geen groot gemis, maar het is wel jammer. Want de verschillen en overeenkomsten waren de auteurs ongetwijfeld opgevallen en ze hadden er zeker mooie verklaringen voor gevonden. Eén verklaring kan hier wel gegeven worden. Zo kan het grote marktaandeel van de Nederlandse coöperatieve banken een gevolg zijn geweest van het feit dat de landbouw als economische sector in Nederland veel belangrijker was dan in België. En hiermee kom ik direct op een tweede minpuntje: er wordt weinig naar de agrarische omstandigheden gekeken. De agrarische ervaring van na 1895 wordt bijvoorbeeld nauwelijks vermeld en deze heeft toch een grote rol gespeeld bij de opkomst van de banken. De auteurs hebben zich vooral op de institutionele geschiedenis gericht. Daar is overigens veel voor te zeggen, omdat de coöperatieve banken nu eenmaal instellingen zijn met een bijzondere organisatiestructuur. Het heeft in ieder geval een zeer mooi boek opgeleverd.

Paul Brusse
Universiteit Utrecht

Paul M.M. Klep en Ida H. Stamhuis (eds.), *The statistical mind in a pre-statistical era: The Netherlands 1750-1850* (Amsterdam: Aksant, 2002) 374 pp. ISBN 90-5742-034-1

Met de keuze van de titel hebben de redacteuren van de bundel gepoogd een spanning op te roepen: in een tijdperk waarin van 'statistiek' nog geen sprake was (the pre-statistical era) werd er toch zoiets als 'statistiek' bedreven (the statistical mind). In de 'pre-statistical era' was statistiek nog niet kwantitatief zoals zij dat nu is; en statistiek was ook nog geen wetenschap. Toch was er al wel zoiets als 'statistiek', maar dat was veel kwalitatiever, en minder methodologisch. Statistiek is tegenwoordig kwantitatief en mathematisch, en met die bril hebben de schrijvers naar de geschiedenis gekeken. Hoe is die relatief trage voortgang van 'de kwantificering' (wat dat dan ook zijn moge) te begrijpen?

De bundel bevat interessante opbrengsten over de geschiedenis van de statistiek. De verwevenheid tussen de statistische praktijk en het politieke stelsel wordt zeker aannemelijk gemaakt (bijdragen van Randerad, Klep & Verheusen). In Nederland kwam een nationale statistische praktijk relatief laat op gang (vergeleken met bijvoorbeeld Frankrijk) vanwege de decentrale krachten in de republiek en de latere constitu-